

УДК 81:39

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ І ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЮВАННЯ

Олексій В. ЮДІН

Університету Гента

Відділ славістичних Східно-Європейських досліджень

Кафедра славістики

Rozier 44, 9000 Гент, Бельгія

tel.: +32 (9) 2647863; fax.: +32 (9) 2643810

Досліджено проблеми, пов'язані з використанням «когнітивної дефініції» щодо аналізу сучасних дискурсів. Подано історичний нарис розвитку західної і східної версій етнолінгвістики. Особливу увагу присвячено методології, яку використовує Єжи Бартмінський – автор ідеї «когнітивної дефініції». Показано вплив дискурсів на семантику ідеологічно навантажених лексем. Також розглянуто інші методологічні питання, які виникають у процесі опрацювання концепції контрастивного аксіологічного словника, зокрема, питання рівнів аналізу текстового матеріалу.

Ключові слова: аксіологія, етнолінгвістика, дефініювання, когнітивний, дискурс.

1. Етнолінгвістика в англо- і франкомовних країнах. Етнолінгвістику в сучасних слов'янських країнах зазвичай визначають у найширшому значенні як науку, що займається дослідженням зв'язків між мовними і культурними явищами [15; 33; 12; 6; 10; 11]. Проте за цим загальним визначенням приховуються достатньо різномірні напрями, існування яких робить слушним зауваження М. Жолковського, який характеризував етнолінгвістику як «широку дослідницьку галузь інтердисциплінарного характеру з досить неточними межами» [33, с. 95]. Про це ж 30 років тому говорила Ж. Фрібур у доповіді із симптоматичною назвою «Дві етнолінгвістики?» [23, с. 31]; порівняймо також три основні існуючі концепції етнолінгвістики, які виокремив тоді ж С. Арутюнов [13]. Втім, із того часу франкомовна (а ще раніше – англomовна) етнолінгвістика в західному науковому світі майже зникла (а те, що залишилося, подекуди звелось до вивчення діалектів екзотичних племен і народностей). У слов'янських країнах вона однак продовжує розвиватися. Один потужний етнолінгвістичний центр діє зараз у Польщі, декілька – у Росії, послідовники цього напрямку є в Білорусі, Болгарії, Сербії, Україні. Окремі прихильники слов'янської етнолінгвістики є також серед славістів Бельгії, Великобританії, Франції, Швейцарії, США.

Етнолінгвістика (або антропологічна лінгвістика) як науковий напрямок зародилася на початку ХХ ст. у США (хоча її витоки вбачають уже в працях Й. Г. Гердера і В. фон Гумбольдта). Початок етнолінгвістики пов'язують з іменем знаменитого американського етнологів німецького походження Ф. Боаса (F. Boas), який зробив своєрідний теоретико-методологічний переворот в етнології. Передумови етнолінгвістичного підходу, які були порушені в працях Ф. Боаса, згодом розвинув його учень Е. Сепір (E. Sapir), а підхід останнього перейняв і радикалізував уже послідовник Е. Сепіра Б. Л. Уорф (B. L. Whorf). Надалі в США етнолінгвістика успішно розвивалася протягом декількох десятиліть (особливо в 50-і роки). Назву лише такі імена, як Х. Хойєр (H. Hoijer), Д. Лі (D. Lee), К. Клакхон (C. Kluckhohn), Ч. Вьоглін (C. F. Voegelin),

З. С. Харріс (Z. S. Harris). У межах етнолінгвістики розглядалася й етнографія мовлення Д. Хаймза (D. Hymes). Наприкінці вісімдесятих років ця дисципліна в США фактично розпалася на кілька окремих напрямків, а сам термін уживався дуже рідко (див.: Кабакова 1993).

Друге життя етнолінгвістики пов'язано зі Старим Світом (втім, серед родоначальників етнолінгвістичного підходу європейські, а особливо польські, дослідники називають також Б. Малиновського), зокрема із Францією (*проте, у 80 – 90-х рр. етнолінгвістика в цій країні також здала свої позиції*; див.: [3]).

2. Етнолінгвістика в слов'янських країнах. З 70-х років окремі галузі етнолінгвістики розвиваються в Польщі (школа Є. Бартмінського) і в СРСР (школа М. Толстого). У СРСР/Росії існували й існують різні версії етнолінгвістики, не пов'язані безпосередньо з етнолінгвістикою М. Толстого, наприклад, запропонована О. Гердом. Вони, як і різноманітні версії російської лінгвокультурології, розглядатися тут не будуть. З американською етнолінгвістикою східноєвропейську найчастіше ріднить лише назва й визнання спільного коріння. Якщо дисципліна в її початковій версії була пов'язана, головню, із вивченням мов американських індіанців і принципово відмовлялася від розгляду генетичних аспектів мови й культури, задовольняючись синхронічним описом, то основні риси етнолінгвістики у версії М. Толстого – це перенесення лінгвістичних (по суті – загальносеміотичних) методів на дослідження народної культури слов'ян у поєднанні з акцентом на історичному і генетичному аспектах досліджень. Для М. Толстого «етнолінгвістика є розділом мовознавства або – ширше – напрямом у мовознавстві, що орієнтує дослідника на розгляд співвідношення й зв'язку мови й духовної культури, мови й народного менталітету, мови й народної творчості, їх взаємозалежності й різних видів їх кореспонденції» [10, с. 27]. У тій самій праці він говорить про етнолінгвістику в широкому й звуженому розумінні. У першому випадку вона «містить у собі діалектологію, мову фольклору й частину історії мови, пов'язану з історичною діалектологією й культурною та етнічною історією народу, нарешті, майже всі аспекти вивчення мови як соціального явища» [10, с. 32]. У вузькому розумінні етнолінгвістика – галузь мовознавства, «яка ставить і вирішує проблеми мови й етносу, мови й культури, мови й народного менталітету, мови й міфології тощо» [10, с. 34]. Зараз у цьому напрямку (на відносно «синхронічному» діалектному матеріалі) працює, зокрема, тісно пов'язана з толстовською школою етнолінгвістична група учнів О. Л. Березович в Уральському університеті (Єкатеринбург). Однак для всіх цих варіантів центральною є проблематика співвідношення мови й культури, причому з явним акцентом на культурі традиційній, народній.

Впливом поглядів М. Толстого був значною мірою зумовлений стан і польської етнолінгвістики, серед найвидатніших представників якої варто назвати Є. Бартмінського із Любліна. Але при цьому специфіка польських досліджень достатньо відчутна. Багато в чому вони протилежні московським, а точніше – взаємодоповнюються з ними.

Серед спільних рис російської і польської версій етнолінгвістики дослідно назвати згадану вище орієнтацію на переважне дослідження народної культури і діалектної, некодифікованої мови. В обох випадках ідеєю, спільною для праць обох наукових колективів, було створення монументальних словників нового типу [8; 35]. Проте орієнтацію російських учених на широке зіставлення всіх слов'янських традицій і – якщо це можливо – реконструкцію на цьому ґрунті праслов'янського стану

системи основних концептів народної духовної культури польські етнолінгвісти, які працюють у межах переважно своєї культури протягом останніх двох століть, зі своїми російськими колегами не поділяють. Обидві школи – М. Толстого й Є. Бартмінського – зацікавлено стежили за працями одна одної, тісно контактували й – в особі своїх провідних представників – відгукувалися в пресі на діяльність колег. Про специфіку московської етнолінгвістики, див.: [10; 8], а також численні публікації представників школи у виданнях Інституту слов'янознавства РАН тощо. Я зупинюся тут докладніше на люблінській школі.

3. Люблінська етнолінгвістика. Центральним (але не єдиним) предметом вивчення для польських етнолінгвістів є, як уже було сказано, народна культура. Головним своїм завданням вони вважають реконструкцію традиційної, «наївної», використовуючи запозичений поляками термін Ю. Апресяна, картини світу й людини. Головним (але знову-таки не єдиним) джерелом відомостей про цю останню визнається природна мова в її народно-розмовній, діалектній іпостасі, якій відповідає мовна картина світу. Остання – це «сукупність суджень про властивості й способи існування об'єктів позамовної дійсності, суджень, тією або іншою мірою закріплених у мові, що містяться у значеннях слів або імплікуються цими значеннями» [20, с. 72]. Поряд із мовою інформація черпається з даних інших кодів традиційної культури, проте польські етнолінгвісти все ж таки залишаються насамперед мовознавцями – з огляду як на предмет аналізу, так і його методи, теоретичне оснащення.

Найважливішою формою роботи на її сьогоденньому етапі є укладання великого етнолінгвістичного словника, покликаного якщо не розв'язати остаточно завдання згаданої реконструкції, то хоча б максимально до неї наблизитися. Ідеться про «Словник народних стереотипів і символів» [35].

Задум словника виник у його редактора Є. Бартмінського ще на початку 70-х років. Тоді йшлося про створення словника мови (точніше – стійких зворотів, формул) польського пісенного фольклору. У 1980 роках був виданий пробний випуск словника зі зміненою назвою («Словник народних мовних стереотипів») і відповідно – зі зміненою концепцією. Остання еволюціонувала й далі: одиницями опису стали вважати вже не слова або словесні формули мови фольклору, а одиниці плану семантики. Як пише редактор у передмові до першого тому, «основними одиницями, представленими в SSiSL, є не слова (як у мовних словниках) і не відповідні їм реальні об'єкти (як в енциклопедіях), а семантичні кореляти, що стоять між словами й об'єктами, інакше кажучи – суспільні уявлення про предмети. Словник має ідеографічний характер. Ми вважаємо, що ці уявлення доступні завдяки даним, які містяться у мові й текстах, а також (що виходить за межі дотеперішніх зразків мовного словника) використанню записів вірувань й описів дій. Ці уявлення, що відповідають значенню в певному розумінні цього терміна, мають стереотипний характер і зазвичай символічні. Разом із лексикою, граматикую й сукупністю прагматичних правил вони складають мовну картину світу досліджуваної культури» [34, с. 14].

Одним із ключових концептів майбутнього словника стало винесене в його заголовок поняття **стереотипу** [14]. Під стереотипом у найбільш загальному значенні польський дослідник розуміє «уявлення про предмет, оформлене в певній суспільній рамі і таке, що визначає, чим цей предмет є, як він виглядає, як діє, як його трактує

людина тощо, при цьому уявлення, закріплене в мові, доступне через мову і таке, що стосується колективного знання про світ» [34, с. 9]. Раніше Є. Бартмінський також писав про стереотипи як про «стабілізовані у культурі й мові характеристики предметів, що співвідносяться з назвами» [15, с. 20]. Наведу ще одне з його визначень: стереотип – це «суб'єктивно детерміноване уявлення про предмет, у якому співіснують описові й оцінні ознаки і яке є результатом тлумачення дійсності в межах соціально вироблених пізнавальних моделей»... [1, с. 7]. Стереотип – це сукупність рис, приписана об'єкту, що творить його мовно-культурний образ [20, s. 364; там само, с. 386-387, докладна бібліографія європейських і зокрема польських досліджень проблеми). Отже, стереотип певного явища – це те, що будь-який пересічний мовець відразу згадає, якщо його розбудити серед ночі. Стереотип є вираженням у сукупності стійких суджень природною мовою (на зразок «блондинки нерозумні», «японці працюють», «кішки ловлять мишей» і т.ін.), які, розглянуті з формального боку, становлять для Бартмінського одну з категорій мовних стереотипів (а також – в іншому плані реальності – ментальних, що, втім, у концепції Є. Бартмінського, на відміну від точки зору московських етнолінгвістів – див.: [9, с. 49-50] – суттєво не розрізняється: ментальний план, по суті, отожднюється із семантикою). Мовні стереотипи, таким чином, – це складні одиниці, семантично або формально стабілізовані, що закріплені й регулярно відтворюються в мовному узусі (конвенціоналізовані).

Таке розуміння стереотипу, зрозуміло, розходиться із загальноприйнятим, і насамперед, навіть не змістовно (термін цей надзвичайно багатозначний і використовується багатьма науками), а через відсутність зазвичай приписуваних цьому слову негативних конотацій (порівняймо заклики «звільнитися від стереотипів», негативну оцінку «стереотипного мислення» і т. п.). Серед джерел теорії Є. Бартмінського – концепція так званої жорсткої референції американського філософа мови Хіларі Патнема (Putnam 1975), американська когнітивна лінгвістика й психологія [4; 5; 27; 26; 28], див. про це також: [25; 30; 24] та ін., семантика Анни Вежбицької [36] та інші праці дослідниці.

З когнітивістами й А. Вежбицькою етнолінгвістику Є. Бартмінського особливо ріднить увага до **типового** й **прототипного** в мові й культурі. Власне типове й прототипне в народній культурі як основу її картини світу й покликаний у першу чергу описати «Словник народних стереотипів і символів». Для цього служить розроблений Є. Бартмінським особливий тип словникової дефініції, яка одержала назву когнітивної. Її обґрунтуванню редактор словника присвятив роботи: [16; 17]. Когнітивною він називає дефініцію певного явища з погляду пересічного, звичайного носія мови, яка моделює стійкий зміст, що асоціюється з цим явищем у широких культурних сферах, масовій народній свідомості. Зміст цієї дефініції закріплений в так званому мовному стереотипі явища. Межі такої дефініції відкриті, а ознаки, що в ній наводяться, можуть належати до своєї категорії більшою або меншою мірою (градаційна належність див.: [12, s. 106–107]). Дефініція такого типу відтворює зафіксовані мовою способи «наївного» пізнання людиною навколишнього світу. У її основу покладене розуміння значення слова як форми інтерпретації людиною світу. Це дає змогу вивчати способи представлення світу, відбиті в мові. Така дефініція містить аналіз великого корпусу контекстів досліджуваного поняття (як власних вибірок, так і даних наявних електронних корпусів), розгляд традиційних словникових дефініцій, а також практичне

анкетування великих груп мовців відповідно до спеціально розроблених анкет. Роботи за цією методологією вже давно ведуться в Любліні й інших містах, вони тривають і сьогодні.

Ядром цього типу дефініції є експлікація поняття відповідно до стандартного набору так званих «фасет» (які до певної міри відповідають лексичним функціям певного слова). До експлікації додають повну документацію, яку вважають частиною самої дефініції. Цей метод, що був розроблений у 90-их роках у Любліні, сягає методу опису лексичних функцій Ю. Апресяна та інших подібних моделей, породжених у межах структуралістського мовознавства. Про джерела, переваги й недоліки такої докладної детальної системи ознак див: [9, с. 52-53]. Сьогодні існують й інші подібні методи, наприклад, метод тезаурусних функцій С. Нікітіної.

4. Аксіологічний словник: труднощі дефінювання. Ті ж самі методологічні принципи Є. Бартмінський свого часу запропонував застосувати для створення ще одного масштабного лексикографічного проекту – Польського аксіологічного словника. Початкова ідея словника сформувалася в Любліні ще у 80-90-их роках. Протягом більш ніж двох десятиліть там було видано низку підготовчих матеріалів, зокрема докладний проспект зі списком словникових статей, а також збірники «Назви цінностей. Лексико-семантичні дослідження» (1993) [19], «Мова в колі цінностей» (2003) [23; 24; 30] та ін. і низка статей Є. Бартмінського та його учнів, де описані цінності, представлені у польській мові й культурі. Концепцію й перспективи словника обговорювали на засіданнях очолюваної Є. Бартмінським Етнолінгвістичної комісії Міжнародного комітету славістів, а також на зборах і конференціях ініційованого ним наукового конвєрсаторію EUROJOS («Językowy obraz świata Eurory», «Європейська мовна картина світу», цикл міжнародних конференцій під егідою Інституту славістики Польської Академії Наук, метою якого є опрацювання методології опису «аксіологічних понять»)¹.

Із самого початку як можливий спосіб опису понять в аксіологічному словнику Є. Бартмінський запропонував вище згадану «когнітивну дефініцію», див., зокрема, [17]. Цей метод дав хороші результати на фольклорному матеріалі (тобто на відносно обмеженому корпусі текстів), що можна побачити на прикладі перших випусків «Словника народних стереотипів і символів», підготованих люблінським колективом етнолінгвістів. Коли близько 10 років тому ідея польського аксіологічного словника трансформувалася у проект аналогічного спільнослов'янського [2] (а не так давно навіть «європейського») словника ми запропонували також скористатися цією дефініцією.

Однак перші ж аналізи просторових і «державних» концептів, проведені мною при підготовці матеріалів до запропонованого словника, показали, що за необхідності

¹ Тут варто згадати деякі недавні конференції із циклу EUROJOS («Етнолінгвістика і лексикографія», квітень 2009, Ополе, організатор проф. Войцех Хлеба, і «Етнолінгвістика і емпіричні методи», червень 2009, Вроцлав, організатор проф. Міхаель Фляйшер), присвячені інтерпретації інформації, яку отримують відповідно зі словникових дефініцій і з анкетних досліджень. Ще одна, вже п'ята конференція під назвою «Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów» («Цінності в мовно-культурній картині світу слов'ян та їх сусідів») відбулася в Любліні в вересні 2010 р.

залучити нескінченно різноманітний дискурсивний (літературно-письмовий) матеріал Нового й Новітнього часу, «когнітивна дефініція» у її «класичному» вигляді стає фактично нездійсненою через те, що неймовірно зростає обсяг текстів і відповідно – трудомісткість. Обмеження ж матеріалу неминуче викликає питання про критерії вибірки й вірогідності результатів².

Додаткові труднощі застосування когнітивної дефініції до нефольклорних текстів пов'язані зі складністю, або навіть неможливістю розпізнання істинних авторських інтенцій. Про текст нерідко важко щось сказати хоча б на рівні: говорить автор правду (або щиро помиляється) або він свідомо спотворює факти, переслідуючи якісь приховані цілі? чого автор дійсно хоче досягти своїм текстом? якими є справжні приховувані або, навпаки, демонстровані, проте фальшиві інтенції?). Але у випадку «сучасних» письмових текстів (на відміну від усних фольклорних) (розпі)знання авторської інтенції є надзвичайно важливим для реконструкції аксіологічної бази тексту. Також буває проблематичним встановлення функції тексту в конкретній прагматичній ситуації його виконання. Наприклад, зрозуміло, що той самий заклик, надрукований у газеті, написаний на листівці, яку наклеїли на стіні, переданий по радіо або проголошений на мітингу, може мати зовсім різний вплив на реципієнта й, по суті, виконувати різні функції. І навіть в ідентичній ситуації авторські інтенції й, відповідно, функції цього заклику можуть бути різними: дійсне щире спонукання, заклик до дії, бажання автора змінити власний статус у суспільстві або в якійсь організації, свідомо провокація... Усе це утруднює, якщо не унеможлиблює реконструкцію аксіологічної системи автора або репрезентованого ним дискурсу на базі лише письмових джерел.

Проблему, з одного боку, обмеження обсягу аналізованого матеріалу й вироблення методів дослідження й класифікації самих дискурсів, а з іншого – принципової (не)застосовності дефініції такого типу до (дуже) великих відкритих корпусів текстів, варто було б зробити предметом окремої дискусії в межах проекту «EUROJOS». Я поки що залишу її відкритою. Скажу тільки, що єдиним розумним рішенням мені здається розроблення методологічно коректних і чітких критеріїв відбору дискурсивних матеріалів із неозорого моря текстів, що репрезентують той або інший дискурс. Така вибірка не може й не має бути всеохопною, але при цьому вона має містити всі найважливіші ознаки (як на формальному, так і на ціннісному рівні), що дають підстави виділити дискурс і відмежувати його від інших.

5. Дискурсивний матеріал: важливість. Утім, Єжи Бартмінський (очевидно, розуміючи згадані проблеми) неодноразово пропонував в усних виступах на конференціях взагалі вилучити спеціальні дискурсивні студії з набору методів дослідження концептів у межах вивчення мовної картини світу, і зокрема, у разі підготовки аксіологічного словника, оскільки, на його погляд, «дискурсивна» інформація не є закріпленою в системі мови, а отже, і в зазначеній картині світу. Це зробило б дефініцію

² Зокрема, такі питання виникають при читанні праці Єжи Бартмінського й Гжегожа Жука про поняття рівності (Bartmiński, Żuk 2009), де автори обмежують коло текстових джерел приказками й вибіркою цитат з публіцистики. Це здається мені недостатнім – уже хоча б тому, що ці жанри представляють зовсім різні картини світу різних епох і різних типів світогляду – але не представляють їх цілком.

компактнішою, а матеріал – доступним для огляду³. Мені важко повністю погодитися із цим поглядом. У більшості випадків «системної» інформації дійсно цілком достатньо, однак при вивченні концептів ідеологізованих або ж таких, що викликають суспільну дискусію (наприклад, *демократія, гомосексуалізм, аборт, евтаназія, лібералізм, приватизація...*), можна легко виявити, що дискурсивна ідеологізація змінює базову семантику слова. Власне кажучи, «базовою» в певному суспільстві (і його словниках) вважають у такому випадку семантику, визначену домінантним у цьому суспільстві (або таким, що прагне до домінування) ідеологізованим дискурсом, що намагається, з одного боку, опертися на загальну «картину світу» (якій відповідає дискурс загальновідомих банальностей, «здорового глузду», *common cultural ground*), а з іншого – впливати на цю картину, а саме, непомітно для реципієнта панівного дискурсу модифікувати її в тій частині, що потрібна для легітимізації цього дискурсу (що є одним із розповсюджених способів мовленнєвої маніпуляції масовою свідомістю в пропаганді, рекламі й т. ін.). А саме такі суспільно важливі концепти часто потрапляють до списку лем аксіологічного словника. Те, що якимось поняття більшість представників того або іншого народу вважають важливим, істотним, таким, що стосується цінностей і заслуговує обговорення, ще не означає автоматичного входження відповідної (позитивної) цінності до певного «національного аксіологічного набору». З таким самим успіхом значна частина представників народу може вважати її «антицінністю». Конфлікти між правими й лівими, консерваторами й прогресистами, націоналістами й інтернаціоналістами/космополітами, релігійними й вільнодумними, що перебувають уже не перше століття в центрі суспільної дискусії західних країн, а тепер уже й значної частини світу, показують якнайкраще, наскільки розколотим може бути дискурсивний простір і як семантика (у широкому значенні терміна, тобто разом із конотаціями) навіть найпростіших слів може мінятися від одного дискурсу до іншого. Наприклад, звичайно, у всіх дискурсах слово *хустка* буде у своєму «системному» змісті означати приблизно те саме: «шматок тканини, яким жінка покриває голову через погодні умови, міркування моди і стилю, релігійні вимоги або етнокультурні традиції». Але якщо ми хочемо вийти за межі цього визначення, яке, по суті, не дуже відрізняється від звичайних словникових, і наповнити його реальним етнолінгвістичним змістом, нам доведеться опинитися в центрі бурхливої дискусії, яка вирує зараз у західноєвропейських країнах, де одна зі сторін вважає хустку символом підпорядкованого, приниженого положення жінки в ісламській культурі й, відповідно, бореться проти носіння хустки хоча б під час виконання державної служби, у державних школах і т. ін., – а інша сторона вважає цю ж хустку символом свободи вибору жінкою її культурно-релігійної ідентичності, символом права залишатися собою й розпоряджатися не тільки своєю головою, але й своїм життям – тобто, по суті, вважає право носити хустку повсюди символом справжньої емансипації замість нав'язуваної під її видом асиміляції як нової форми суспільного утиску. Конотації слова *хустка*, його сполучуваність, контекстуальна синонімія й антонімія, функціонування – усе буде різним у цих протилежних дискурсах, але ж саме ця інформація (про культуру й цінності, що представлені в мові) і є основним предметом етнолінгвістичного вивчення.

³ Зауважимо, що при цьому Бартмінський і представники його школи активно використовують дискурсивну інформацію у своїх аналізах і навіть створюють власну класифікацію дискурсів [22].

Отже, уникнути у роботі над проектом аксіологічного словника урахування дискурсивної інформації, що лежить в основі визначення конотацій слів і т.зв. профілів понять, звичайно, навряд чи вдасться. Більше того, для низки понять, таких, як наведені вище, їхні дискурсивні профілі можуть ставати як мінімум не менш важливими, ніж базова, «словникова» семантика, а їх «наївні», когнітивні дефініції в межах цих дискурсів будуть відрізнятися радикально. Порівняймо, наприклад, можливі реконструйовані «наївні» визначення *гомосексуалізму*:

– «содомія, протиприродний, перекручений, порочний, гріховний сексуальний зв'язок людей однієї статі, що спотворює Божественний задум людини, що розбещує суспільство, що підриває демографічну ситуацію й вимагає припинення, заборони, покарання»;

– «любовні стосунки між двома вільними людьми однієї статі, що можуть мати як результат шлюб і всиновлення дітей, що не обов'язково унеможливають релігійність і потребують державної й суспільної підтримки цих людей і їхніх співтовариств як соціально слабших і защемлених через забобони багатьох членів суспільства».

Якщо до рівня (мовної) картини світу відносити тільки базову «системну» семантику «сексуальні відносини між людьми однієї статі», то це надзвичайно збіднює дефініцію, значною мірою позбавляє її не тільки «когнітивності», але й елементарних конотацій. Допущення ж оцінних елементів неминуче виводить аналіз на дискурсивний рівень (якщо ж дослідник це заперечує, то саме це заперечення демонструє його ангажованість, тобто показує, що свідомо або несвідомо він вважає власний варіант пануючого дискурсу єдино правильним і можливим).

Значу також, що у випадку подібних концептів реконструкції **дискурсивних профілів** понять можуть виявитися значно важливішими за реконструкції **національних профілів**, тому що розходження в профілюванні виявляються яскравіше на рівні соціально-дискурсивних спільнот, аніж на рівні спільнот культурно-національно-мовних. Отже, і **міжнаціональне/міжмове** зіставлення хоча б у деяких випадках може й має поступитися місцем **наднаціональному міждискурсивному**.

6. Дискурсивний матеріал: класифікація. Нарешті, перш ніж перейти від словникового й анкетного матеріалу до корпусного й текстового, варто визначитися з такими проблемами, як **інвентаризація й класифікація видів** (типів, жанрів...) **аналізованих дискурсів**; **виділення жанрів і родів окремих текстів**, що виступають у тих або інших дискурсивних межах; **визначення хронологічних меж дослідження й ступеня порівнянності** синхронних і різночасних **дискурсів** різних мов/культур. Залишивши для іншої роботи можливу класифікацію дискурсів останніх двох із половиною сторіч (яку можна продовжувати до нескінченності), звернуся тут до класифікації текстів, які мали б репрезентувати розглянуті дискурси.

Суб'єкт, який пише, завжди перебуває в межах певної бази культурних знань про світ, прийнятої ним системи цінностей і набору освоєних ним (або таких, що володіють ним) «дискурсивних машин». Відповідно до своїх явних або прихованих інтенцій він створює повідомлення (тексти), призначені для більш-менш визначених адресатів, і такі, що виконують деякі функції (що збігаються або не збігаються з початковими авторськими інтенціями, а згодом переінакшуються завдяки змінам у культурній базі й аксіології реципієнтів – кожне покоління, як відомо, сприймає отриману

у спадщину від минулого суму текстів по-іншому). Отже, можливою є класифікація повідомлень за принципом авторської інтенції, а також їхньої форми, змісту й прагматичної функції.

Інтенціональний аспект. Основні можливі інтенції повідомлення: «я хочу, щоб ти знав, що...» (інформаційна замітка або повідомлення, наукова стаття /особливо в сфері природничих і точних наук/, протокол...); «я хочу, щоб ти вірив, що...» (проповідь, реклама, агітаційні й пропагандистські тексти, зокрема художні, полемічна стаття...); «я хочу, щоб ти відчував, що...» (різною мірою художні тексти, особливо ліричні). Зрозуміло, одне повідомлення може мати (і зазвичай має) кілька інтенцій, одна з яких може домінувати. Можливі й протилежні інтенції («спростування знання», «ослаблення віри», «холодна нечутливість» /остання може бути характерна, наприклад, для постмодерністських текстів/). Очевидно, треба вводити категорії явної (експліцитної) і прихованої (імпліцитної) інтенції, притаманної тексту, хоча вони не завжди різні, а реконструкція останньої – досить ризикована справа для дослідника.

Функціональний аспект є близьким до інтенціонального й може з ним збігатися або не збігатися залежно від того, яким є прагматичний вплив тексту на слухача (досягає він чи ні авторських цілей), що спричиняє додатковий ефект.

Формальний аспект. Повідомлення існують у формі різного роду письмових і усних (а також записаних усних і прочитаних усно письмових) текстів, що дає змогу їх класифікувати відповідно до різновидів текстових/мовленнєвих жанрів. Тут ми знайдемо такі категорії, як промова/виступ, побутовий діалог, різні приклади професійної або соціальної конверсації, листівка, замітка, газетна/журнальна стаття, есе, офіційний документ, наукова стаття, анотація, резюме, приватний лист, щоденниковий запис, літературний твір (як призначений насамперед виконувати естетичну функцію, так і філософський, спрямований соціально, або відверто пропагандистський чи рекламний) і багато інших із подальшим дробленням класифікації.

Змістовий аспект є найважчим для формальної класифікації, оскільки семантика текстів є нескінченно різноманітною. У ньому можна виділити (звичайно, скоріше метафорично й заради зручності аналізу) кілька взаємозалежних рівнів, а саме:

– *рівень мовної семантики*, де розглядаються лексико-семантичні засоби вираження (мотиваційні й дериваційні моделі, синонімія, антонімія, гіпер- і гіпонімія, конотації, десемантизовані мовні метафори, стилістичне забарвлення мовних засобів...). Цей рівень найближчий до чисто формального. На ньому можлива реконструкція найменш усвідомлюваних змістових аспектів тексту, тобто загальної картини світу (картини слабо або неусвідомлюваної, «наївної», «глибинної»), яка реконструюється без використання дискурсивної інформації і яка репрезентує омовлене знання про світ і категоризацію його явищ, що належать раннім станам суспільства або «здоровому глузду»);

– *рівень відносно стійких сполучень значень*, де можуть бути описані мовні/ментальні стереотипи, кліше, формули, не повністю десемантизовані метафори й т. ін.;

– *концептуальний рівень*, де виділяється інвентар стрижневих концептів і концептуально навантажених власних імен конкретного дискурсу (насамперед тих, що несуть у ньому особливе аксіологічне навантаження) і розглядається зміст, функціонування й взаємодія цих концептів, зокрема, їх специфічні дискурсивні конотації і сполучуваність. На цьому рівні (із використанням матеріалів попереднього) можлива,

зокрема, реконструкція так званих «мовно-культурних образів» тих або інших культурно значущих об'єктів (порівняймо дефініції *кота* й *кона* в Я. Анушевича [12]). Тут дискурсивні розходження вже починають відігравати істотну роль через розходження у сполучуваності;

– *рівень ментальних моделей (mental models) цілих подій або ситуацій*. Ці моделі, будучи оцінними представленнями-інтерпретаціями конкретних подій і ситуацій (van Dijk і ін.), результатом безпосереднього досвіду окремого людського життя, не є, власне кажучи, елементами дискурсу, але можуть у ньому відбиватися й визначаються почасти більше загальними рівнями – ідеологічними міфами й системами переконань, а відтак, належать до плану дискурсивної семантики; ван Дейк називає їх посередником (*interface*) між суспільними переконаннями й дискурсом [35, с. 11];

– *рівень дискурсивних міфів і створюваних у їхніх межах стійких наративів* (порівняймо, наприклад, реконструйовані І. Сандомирською стереотипні «рассказы о Родине» [7]);

– *рівень приватної культурної й світоглядної бази (бази знань про світ) і систем переконань (systems of beliefs [van Dijk]), норм і цінностей соціальної групи або суспільства, продукуючого і сприймаючого дискурс* (тє в тексті, що як би саме собою зрозуміле для автора й членів його «референтної групи», але не очевидне або невідоме для інших людей); рівень прийнятих членами певного (що породжує цей дискурс) людського співтовариства ідей, думок, суджень, переконань, теорій (на загал – «соціальних репрезентацій», *social representation*), що визначають, серед іншого, конотації, а інколи й базову семантику ідеологічно навантажених концептів і зміст дискурсивних міфів на попередніх рівнях;

– *рівень спільної культурної й світоглядної бази і системи норм та цінностей (cultural common ground, тобто всі ті ідеї, які прийняті як загальні місця людського здорового глузду всіма носіями певної культури або культурного кола й не піддаються сумніву); із цього рівня визначається базова семантика й конотації більшості концептів, що не піддаються ідеологізації.*

Я торкнувся тут тільки в найзагальнішому вигляді кола проблем, пов'язаних із застосуванням когнітивної дефініції, що виникають при переході від аналізу словників і анкет до розгляду корпусів і збірок текстів. Вони вимагають інтенсивної методологічної дискусії, започаткувати яку був покликаний цей текст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бартминский Е. Этноцентризм стереотипа : результаты исследования немецких (Бохум) и польских (Люблин) студентов в 1993–1994 гг. / Е. Бартминский // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии : Тези конф. – М., 1995. – С. 7–9.
2. Березович Е. Л. Проект «Славянского аксиологического словаря». О создании исследовательской группы по разработке проекта аксиологического словаря / Е. Л. Березович // Język w kręgu wartości. Studia semantyczne / [Е. Л. Березович, Н. И. Зубов, П. Плас, А. В. Юдин]; pod. red. J. Bartminskiego. – Lublin, 2003. – S. 456–458.
3. Кабакова Г. И. Французская этнолингвистика : проблематика и методология / Г. И. Кабакова // Вопросы языкознания. – 1993. – № 6. – С. 100–113.

4. *Лакофф Дж.* Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф. – М., 2004
5. *Лакофф Дж.* Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М., 2004.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – М., 1990.
7. *Сандомирская И.* Книга о Родине. Опыт анализа дискурсивных практик. (Wiener slawistischer Almanach. Sonderband 50) / *Сандомирская И.* – Wien.
8. Славянские древности : этнолингвистический словарь / под ред. Н. И. Толстого. – М., 1995–2008. – Т. 1–4.
9. *Толстая С. М.* Этнолингвистика в Люблине / С. М. Толстая // Славяноведение. 1993. – № 3. – С. 47–59.
10. *Толстой Н. И.* Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М., 1995.
11. *Юдин А. В.* Этнолингвистика / А. В. Юдин // Культурология. XX век. Энциклопедия. – Т. 2. – СПб. : Университетская книга, 1998. – С. 408–411.
12. *Anusiewicz J.* Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki / J. Anusiewicz. – Wrocław, 1995.
13. *Aroutiounov S. A.* Objet de l'ethnolinguistique : B la frontière de la linguistique et de l'étude de la culture / S. A. Aroutiounov // Ethnolinguistique. Contributions théoriques et méthodologiques / [S. A. Aroutiounov]; ed. par F. Alvarez-Pereyre. – P., 1981. – P. 35–47.
14. *Bartmiński J.* Stereotyp jako przedmiot lingwistyki // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III / [J. Bartmiński]; pod red. M. Basaja i D. Rytel. – Ossolineum, 1985. – S. 25–53.
15. *Bartmiński J.* Czym zajmuje się etnolingwistyka? / J. Bartmiński // Akcent. Nr 4 (26). – Lublin, 1986. – S. 16–22.
16. *Bartmiński J.* Definicja leksykograficzna a opis języka / J. Bartmiński // Słownictwo w opisie języka / [J. Bartmiński]; pod red. K. Polańskiego. – Katowice, 1984. – S. 9–19.
17. *Bartmiński J.* Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji // Konotacja / [J. Bartmiński]; pod red. J. Bartmińskiego. – Lublin, 1988.
18. *Bartmiński J.* Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego. Projekt listy haseł do słownika aksjologicznego, «Język a kultura». T. 2. Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne/ [J. Bartmiński]; pod red. J. Puzyniny i J. Bartmińskiego. – Wrocław.
19. *Bartmiński J.* Stereotypy językowe // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. T. 2. Współczesny język polski / [J. Bartmiński, J. Panasiuk]; red. J. Bartmiński. – Wrocław, 1993. – S. 363–387.
20. *Bartmiński J.* Językowy obraz świata a spójność tekstu / *Bartmiński J.* // Teoria tekstu / [J. Bartmiński, R. Tokarski]; pod red. T. Dobrzyńskiej. – Ossolineum, 1986. – S. 65–81.
21. *Bartmiński J.* Pojęcie ROWNOSĆI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim / J. Bartmiński, G. Żuk // Etnolignwistyka 21, 2009. – S. 47–67 (польська версія тексту, надрукованого німецькою мовою у томі: Normen- und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa, Frankfurt a. M., 2007).
22. *Fribourg J.* Deux ethnolinguistiques? / J. Fribourg // Ethnolinguistique. Contributions théoriques et méthodologiques / [J. Fribourg]; ed. par F. Alvarez-Pereyre. – P., 1981. – P. 19–31.

23. Język w kręgu wartości. Studia semantyczne / pod red. J. Bartmińskiego. UMCS, Lublin.
24. *Kalisz R.* Teoretyczne podstawy językoznawstwa kognitywnego // Podstawy gramatyki kognitywnej / [R. Kalisz]; pod red. H. Kardeli. – Warszawa, 1994. S. 65 – 76.
25. *Kardela H.* Tak zwana gramatyka kognitywna a problem stereotypu / H. Kardela // Etnolingwistyka. – T. 1. – Lublin, 1988. – S. 35–45.
26. *Lakoff G.* Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind / G. Lakoff. – Chicago; London, 1987.
27. *Lakoff G.* Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago, 1980.
28. *Langacker R.* Wykłady z gramatyki kognitywnej / [R. Langacker]; pod red. H. Kardeli. – Lublin, 1995.
29. Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne / Red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska. – Lublin, 1993.
30. *Nowakowska-Kempna I.* Definiowanie znaczenia wyrażen w kognitywizmie. Wybrane zagadnienia // O definicjach i definiowaniu / [I. Nowakowska-Kempna]; red. J. Bartmiński, R. Tokarski. – Lublin, 1993. – S. 161–180.
31. Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich / red. J. Bartmiński. – Lublin, 1993.
32. *Putnam H.* Mind, Language and Reality / H. Putnam. – Cambridge, 1975.
33. Słownik etnologiczny. Terminy ogólne / pod red. Z. Staszczak. – Warszawa-Poznań, 1987.
34. Słownik stereotypów i symboli ludowych / pod red. J. Bartmińskiego. – T. 1. Zeszyt 1. – Lublin, 1996; – T. 1. Zeszyt 2. – Lublin, 1998.
35. van Dijk T. A. Dyskurs polityczny a ideologia / T. A. van Dijk // Etnolingwistyka. – T. 15. – Lublin, 2003. – S. 7–28.
36. *Wierzbicka A.* Lexicography and conceptual analysis / A. Wierzbicka. – Ann Arbor, 1985.

Стаття надійшла до редколегії 9.09.2010

Прийнята до друку 22.10.2010

**ETHNOLINGUISTIC STUDY OF FOLK CULTURE:
THE PROBLEM OF DEFINITION**

Aleksej V. JUDIN

Universiteit Gent

Vakgroep Slavistiek en Oost-Europakunde

Russische taalkunde

Rozier 44, 9000 Gent, Belgium

tel.: +32 (9) 2647863; fax.: +32 (9) 2643810

The article concerns problems which occur when so-called “cognitive definition” is used in analyses of modern discourses. In the first part of the article a historical survey of the development of Western and Eastern versions of Ethnolinguistics has been given. Attention was paid to the methodology used by Jerzy Bartmiński, the founder of the idea of the “cognitive definition”. The influence of discourse on the semantics of ideologically important lexemes is shown. The author also examines other methodological questions which occur during the preparation of a contrastive axiological dictionary, and particularly the levels of analysis of textual material.

Key words: axiology, ethnolinguistics, definirovanie, cognitive, discourse.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЫ И ПРОБЛЕМА ДЕФИНИРОВАНИЯ

Алексей В. ЮДИН

Университет Гента, Бельгия

Отделение Восточных Европейских исследований

Кафедра славистики

Rozier 44, 9000 Gent, Belgium

tel.: +32 (9) 2647863; fax.: +32 (9) 2643810

Статья посвящена проблемам, появляющимся, когда так называемая «когнитивная дефиниция» используется для анализа современных дискурсов. В первой части статьи дан исторический очерк развития западной и восточной версий этнолингвистики. Особое внимание посвящено методологии, используемой Ежи Бартминским, автором идеи «когнитивной дефиниции». Показано воздействие дискурсов на семантику идеологически нагруженных лексем. Автор также рассматривает другие методологические вопросы, возникающие при разработке концепции контрастивного аксиологического словаря, в частности, вопрос уровней анализа текстового материала.

Ключевые слова: аксиология, этнолингвистика, дефинирование, когнитивный, дискурс.